

Vastab Tõnu Tepandi

Intervjuu ilmus ajakirjas Teater. Muusika. Kino 4/1989. Vahendas Reet Neimar.

Ega sellest niikuinii pääse, asume kohe momendi põhiküsimuse juurde. Miks sa teatrist ära tulid ja nüüd huumoriühendusega «Aara» jändid?

Seda ma kartsin, et sa kohe sinna põrutad. Enda meelest ei ole ma midagi lõplikult maha matnud. Lihtsalt ma tegelen praegu sellega. Elamine koosnebki mitmesugustest tegevustest, ja ei ole üks teisest halvem. Tunnen, et mu mootor töötab praegu võimsalt, otsin talle rakendust. Ma tüdinesin ära sobitumisest, vajadusest end piirata. Kui mootor käib tühjalt, tekitab see tuska. Pidin kaotama pinget, mis tuleb sisemiste võimaluste mitterealiseerimisest ja tegemata jäänud tööd. Et teatrist ära, see otsus oli mul valmis juba mitu kuud, aga ma veel ei leidnud, mis kujul seda lahendada. Ja siis jooksis «Aara» iseenesest mulle vastu.

Kas nüüd on su tegevus «Aaras» siis loominguilisem?

Igatahes. Kindlasti kohe. Tulemus mitte, sest enamasti ma ei tegele professionaalsete näitlejatega. Aga see, et ma olen suutnud nad niisugusele nivoole juhtida, et nad loomulikult räägivad ja et neist aru saab, et nad on üldse laval vaadatavad — see on minu jaoks saavutus. Kahjuks peab see koolitamise tulemus hakkama kohe raha sisse tooma, sest mingit dotatsiooni ju meie firma ei saa. Ja samal ajal tuleb kogu aeg jälgida, et mingisugunegi kunstiline tase säiliks, sest samm tagasi ja kohe on käega katsuda isetegevus. Algajate peale kulub kaunis palju energiat, ja kui asi kunstilise poolega piirduks, oleks hästi. Aga sellise asja käivitamisel on algul igasugust sekeldamist, puhvetist prožektoriteni, repertuaarist raamatupidamiseni. «Aaras» olen ma täisrakendis, nii on parem kui tühjalt töötada ja iriseda. Varem kippusin ikka ironiseerima: «Käsitöömeistrid», «käsitöömeistrid» — iga päev. Ilus termin keskpärasuse kohta, see hakkas juba liiga- sageli korduma. Nüüd ma sattusin sellisesse olukorda, et mul polnud mahti kaheldagi, kas ma oskan või ei oska seda või teist tööd. Mul ei ole enam aega mugavalt arutleda: suudan — ei suuda, väärin — ei väärin, või: ei, ma olen nii tark, et ma ei hakka tegemagi, nagunii sellest midagi ei tule... Hakka aga pihta.

Kas tulemus siiski õigustab niisugust mahvi? Sa tead, et Baskin kritiseerib «Aarat» mitmel pool. Mis sa sellest arvad?

Ma leian, et ässade kohta ei arvatagi ega võeta seisukohti. Baskin on oma ala äss. Meie oludes on kõik ässad ennast tõesti ise teinud, meil ei tööta see mehhanism, et tehakse üks juhuslik inimene staariks. Ja seetõttu peab nende vastu olema respekti, lugupidamist. Neil on terve pikk keeruline elu ja tohutu kogemus seljataga. Neil on õigus rääkida ja nende jutt ei kuulu arvustamisele ega kannata analüüsi.

Muidugi on see õpetlik. Nii professionaalses mõttes kui ka taktikalises. Ma olen hunnikute viisi vigu teinud. Konkurentsivõitluski on harjumatu ja õpetlik. Minu sihid on aga ikkagi palju kaugemad. «Aara» praegune pilt on nagu väike IME mudel kõigi oma välissuhetega ja sisepingetega ja nõrga majandusliku alusega. Sest ka IME kõige nõrgem punkt — nii palju, kui ma sest asjast taipan — on see, kust see raha tuleb, samal ajal kui ideeline siht on läbi töötatud ja sümfaatne... «Aarast» tahaks koos Kalju Kassi ja teiste aara-meestega teha ka ühe ilusa isemajandava kultuuriühistu. Meil on jämedates joontes kaks sektorit: raha tegemise ja raha kulutamise sektor. Mind huvitab muidugi eelkõige raha kulutamise sektor. Aga kohe seda toredust ju ei saa, praegu tegeleme alles raha tegemise sektori käivitamisega.

Juba on küsitud: mis te selle rahaga teete? Programmid liiguvad meil, jah, Eestimaal ringi, raha tuleb sisse küll. Aga peame silmas, et me ei ole siiski rahategemise kooperatiiv, me ei tooda ega arenda ühte (või kahte-kolme) toodet, et lööme omahinna alla ja tulud üha suurenevad. Me hakkame iga kord iga programmiga, uue ettevõtmisega jälle otsast peale ja rahakulutamise sektor peab seda uut asja finant-

*Tõnu Tepandi 1989. a veebruaris.
H. Sirkeli foto*

seerima. Näiteks valmistame praegu ette etendust, mida hakkame mängima sama hästi kui öösel, siis, kui teised teatrid on oma töö lõpetanud. Algusega umbes kell 23. Seetõttu saavad seal, kui tahavad, osaleda näitlejad kõigist teatritest, nüüd juba professionaalid. Finantsiliselt on see üritus arvatavasti üsna piiri peal: lavastuskulud on suured, saali tüür ka, näitlejatele ja külalislavastajale maksame, aga kui palju üks ööteater vaatajaid kogub, ei tea. Teine suur ettevõtmine, mis kohe raha vajab, on «Huumori antoloogia». Meeskond eesotsas professor Juhan Peegliga on koos ja alustab tööd.

Niipea kui võimalik, tahan ma raha väga ilusasti kulutama hakata — et teatritegemisel ei oleks enam seda igavest rahahäda. Et näitlejad, lavastajad saaksid normaalsete palkade juures teha seda näidendit, mida tahavad ja nende inimestega, kellega tahavad, ja nii kaua, kui tahavad. Ma igatsen kangesti lõhkuda tsunftivaimu — ei meeldi, et on üks monopol, kindel ring inimesi, kuhu kedagi juurde ei võeta, seltskond võiks ju vahelduda — vahetused teatrite vahel, ajutised trupid, lepingud, valik kõikidest eesti näitlejatest ja lavastajatest, kes soovivad. Minu meelest on näitlejatel palju varuks, mida koduteater ei tarvita. Kasutegur, esinemise või avalikult elatud elu kasutegur võiks ju suurem olla. Edasi on veel mitmeid muusikaga seotud plaane. Olgugi, et ma muusikat õppinud ei ole, aga muusika on üks inimese normaalsetest väljunditest. Üks asi on kanoniseeritud muusika oma reeglitega, mida õpitakse, teine asi, mis oli enne seda — muusika, mis oli ja on igas inimeses.

Jõudsime lõpuks tuntud tepandlikule rajale. Pärast sind on tekkinud Eesti-maal veel mitmeid lauljaid-isetegijaid. Milline on sinu laulmise lähtealus?

Improviseerimine, nii sõnaline kui muusikaline. Lõõb nagu mingi pildi selgeks ja seda pilti laulda on väga kihvt. Igasugu marudaid detaile tuleb. Kohapeal toimuvad asjad on minu jaoks kõige toredamad. See ongi see tee, mida mööda võiks edasi minna. Praegu jändan ma helidega, millega koos laulda.

Kuidas sa laulma hakkasid — lapsest peale?

Ei. Isa on mitu korda rääkinud: tal olnud kuri kahtlus, et ma ei pea viisigi. Ta püüdis meile vennaga ikka õpetada laulmist, aga ma panin mööda. Ikka seesama vana tuntud asi, et 100 inimesest 96 laulavad ja 4 on siis need, kes tõesti ei laula, aga neist 96st rohkem kui pooled ütlevad, et nad ei oska laulda. Puudub harjutatud tajumisside sisekõrva ja hääleorgani vahel, ei ole harjunud lihtsalt häält kontrollima. Inimene saab kuulates aru, kui valesti lauldakse või kui muusika on must. Aga kui ise hakkab laulma, siis ei tule esialgu midagi välja, sest süsteemi osad ei ole omavahel treenitud. Piisab juba väikesest harjutamisest, et inimene hakkaks õigesti laulma. Mina hakkasin laulma... ei mäletagi enam, see oli vist II kursusel, venna õhutusel. Vend harjutas kidrat. Ma võtsin algul isa ukuleele kätte.

Laule sa ei hakanud ka kohe ise tegema?

Ei hakanud. Ma laulsin neid «kultuurplatnoikasid». Okudžava ja pärast Võssotski. Oma lauludest üks esimesi oli «Ansi-Jukk», siis «Arkaadia tee». See tõenäoliselt oligi II kursusel, 18-aastaselt.

Ega mu laulud muusikaliselt ei olegi mingi nähtus. Kui mõjus, siis mõjus nähtavasti mingi intensiivsus esituses või ekspressioon või mis. Mulle ei meeldinud sel ajal luuletuste lugemine, sellepärast ma neid laulma hakkasingi. Või tegelikult vist ikka sedapidi, et mulle meeldis laulda. Ja ma võtsin luuletused appi.

Ja nüüd oled sa ise kateedris kõnetehnika õppejõud, sul on oma harjutuste-kompleks, sind huvitavad hääle võimalused.

Tudengitega tundi tehes ja nendega koos mängides genereeruvad uued ideed ja harjutused edasiminekukuks. Ma ei katseta mingit kindlat süsteemi, mind huvitab koledal kombel ikka inimene kõigis oma avaldustes ja mitteavaldustes (pinged, takistused). Ja hääle on tihedalt seotud inimesega tervikuna, seal hulgas psüühikaga. Hääle võib olla väga informatsioonirikas. Aga selleks, et ta seda oleks, peab terve «kere» töötama. 6 («Kere» all ma mõtlen kogu inimest, aju kaasa arvatud.) Ühesõnaga,

hää! on üks inimese väga laia töösektoriga väljunditest, sellepärast mulle meeldib seal mässata.

Sa ise polevat teatrikoolis algul õieti suudki lahti teinud. Üks su koolikaaslasi oli päris üllatunud, et sina nüüd lavakõnet õpetad.

Kui ma esimesel kursusel laval kägisesin, siis, jah, ei saanud vist keegi aru, mis ma seal rääkisin. Eks see ole umbes sama, et vend Lurich oli algul nõrgukene, siis hakkas pomme tõstma... Algtõuge tuli siiski konsis — Toomingalt, tema tegeles häälega enne, oli vanemal kursusel. Edasi see aeg, kui me tegime Suitsu-õhtut, sinna on nüüd 20 aastat; «Vanemuises» alustasime koos Toominga ja Hermakülaga, kuni Tooming löi lahku, sai oma raja kätte. Meie Evaldiga jätkasime omamoodi, tegime hiljem veel stuudiot, ja ikka pidev hääletreening. Tookord oli seal igasugu võtteid ja eeskujusid, oli Grotowski, oli *Living Theatre*, hiljem siin Tallinnas olen ise vaadanud ida teatri — hiina, india häälekoole. Igaihel oma vaimne tagapõhi; ei ole nii, et muudkui aga prääksud seal tunnis. Muide juba minu kooliajal püüdis Tohvelman kokku viia n-ö eriala, tähendab näitemängu, ja liikumist pluss häält. Nad peavadki koos olema, kõik ühe mängumootori väljundid. Tohvi tegi kasulikke ja nutikaid asju, ainult ta vist ei suutnud neid sõnastada. Sõnastused kõlasid natuke naiivselt ja mulle tundub, et teda ei võetud eriti tõsiselt. Ehkki mina sain temast intuiitiivselt aru, mulle meeldisid tema ülesanded. Ja tagantjärele mõeldes meeldivad veel rohkem. Tohvi tajus inimest kui tervikut.

Ja ise, uue ringiga, siis jätkasid juba õppejõu rollis?

80-ndate algul jäid mul need treeningud kahjuks soiku, ei tegelnud vahepeal eriti hääle ega millegagi. Siis ma ekslesin linnast linna, mässasin oma käraka-värgiga, nägin kurja vaeva, et sellest välja keerutada. Ilma viinata on müüdugi kena jne, aga vahel on nüüd kurb, tahaks istuda, mõmiseda sõpradega. Aga teatavasti kahte asja korraga ei saa, et jood viina ja oled kaine. Metsik informatsiooniallikas oli too möödunud elujärk küll. Kui ise oled hunnikus, õpid teisi inimesi lähedalt tundma, sest kõik su endised seltsimehed ja uued seltsimehed, keegi ei vaevu end kuidagi peitma, nägusid tegema, kui nad sinuga suhtlevad. Kui keegi sellest välja rabeleb, on ta erakordse pagasi omanik. Sa oled näinud peaaegu kõikide oma kaaslaste seda külge, mida nad muidu varjavad. Oled näinud maailma ja inimesi seal sees rentslist tähtedeni, ja seda otseses mõttes. Kurb nali aga on selles, et enamasti ei suudeta välja rabelda ning kogutud informatsioon läheb kaduma.

Nojah, kui ma uuesti hakkasin hääletreeninguga tegelema, oli see juba uue värvingu omandanud. Kõik teadmised ja harjutused olid vahepeal ajusse kokku jooksnud, ma ei mäleta enam täpseid algallikaidki, on tekkinud uus lähtealus. Hääletegemine ei ole paljas treening, ta on võrdlemisi sügavuti minev toiming, seotud alateadvusega. Iseenda ole-muse, tegeliku mina otsimise tee. Olen rääkinud Aleksander Heintaluga, Vigala Šassiga, kuidas tema ennast treenis, et vastuvõtutundlikkust tõsta — seegi on treenitav; tema treeningutes oli mulle palju tuttavat. Inimese vastuvõtumehanismi «antenniks» on tema «kerē». Kellel on näitlejaeldusi, neil on tundlikkus paratamatult suurem. Sest näitlemine, õige, hea näitlemine on ikka väga lähedane tunnetuse kolmandale teele, tarkade ja teadijate kogemusele.

See viimane väide tuletab mulle kohe su Tartu-perioodi meelde, Eesti kuulsa «noore režii» aegu. Sul on kaasategija mälestused, ütle, mille poolest need Hermaküla ja Toominga «nõidumised» siis erinesid?

Idee! Ilus paralleel tuleb. Kas sa tead, mis vahe on handi šamaani ja soome või eesti teadija vahel? Šamaan läheb intensiivsesse sidemesse loodusliku infopangaga, saab nn seansi ajal looduselt väga tihedalt informatsiooni, mis väljub temast häälikute, sõnade, laulu näol. Ja tõmbab endaga ekstaasis kaasa teised, kes ümber; haarab emotsionaalselt, hooga kaasa. Hiljem tõlgendamisel kasutab šamaan oma mälu ja teinekord vahendajat, kuulab pärast «assistenti». Aga teadijas, tark (nõid on natuke teine!) võtab looduselt informatsiooni vastu, see jõuab teadvusse ja ta ise seda ka töötleb sõltuvalt sellest, missugused on ta õpitud teadmised. Nii et ise võtab vastu ja ise tõlgendab, ja mida suurem on tal

see teine, loetud, õpitud teadmiste hulk, seda võimsam ta on. Ega asjata ta nimi tark ole. Ja meie sõbrad-lavastajad ka — mõlemad on haritud, lugenud mehed, mõlemal mängumootor töötab, kuid Toominga proovid meenutasid šamaani seanssi ja Hermaküla töötas nagu teadijas. Täpne võrdlus see muidugi pole, aga midagi sarnast on küll. Tooming oli lavastamise ajal mängu keskel, keerles seal ringi, õhutas, mängis kaasa. Möll käis. Hermaküla — ma ei tea, mis ta praegu Draamateatris teeb, kuid varem oli ta proovi ajal saalis, kui ta ise just mingit osa ei mänginud, ja istus tingimata põhiaja vait, vaatas, mis laval juhtub. Ning pärast rääkis, kuidas ta seda vastu võttis, kuhu mäng kaldub, mis puudu jäi, mida tuleks teisiti teha.

Sina oled nüüd inimene, kes noorte näitlejate väljaõpet näinud mitmel pool, mitme eri malli järgi. Tartus olid ju nii Toomingal kui ka Hermakülal oma stuudiod (viimases olid ise ka õpetaja), nüüd oled näinud Komissarovi-aegset kateedrit seestpoolt, lisaks oma õpilasmälestused koostööst Panso, Kromanovi ja Mikiveriga. Ma ei küsi, mis võtteid sa eelistad, ma küsin, mis vigu sa oled märganud või tagantjärele teadvustanud, see oleks kasulikum jutt

Tead, tihti on neil (meil!) kõigil olnud hämmastav viga. Rääkides, õpetades unustatakse ära, et mõni lihtne tõde, endale igapäevane asi, ei jõua pärrale, et algaja ei leia sellele asjale sisemist vastet. Tagasivõttes pole alati töötanud! Õppija võib noogutada, isegi kaasa rääkida, aga tegelikult ta ei taju struktuuri, milles ta liigub või millest jutt käib. Ja siis võib jääda talle mulje, et kõik on nii surmtõsine ja müstiline, inimese alateadvus ja hing ja saladus ja fluidum . . . Eks ta ongi, aga seda tuleb käsitleda kui täiesti loomulikku asja ja selleni jõuad siis, kui asja struktuuri ära tabad. Muidu tuleb välja niisugune olukord, et käivadki õpetaja silma all äratehtud nägudega. Aga ma nägin mõnikord pealt, kuidas asi tegelikult oli: garderoobis käib igavene kraaklemine, normaalne lai jutt; uks lahti, koridori mööda alla — seesama rääme toon; prooviruumi ukse taga . . . keskendumine, ilme näole, ja sees — äraseletatud nägudega mõistvalt ja kuulekalt: jaa-jaa, aah, jaa-jaa. Niisugusest seisundist saad raske vaevaga mingit tulemust. Ja kui tuleb, siis võiks ta tõenäoliselt tulla ka pisut teisiti. Vahel juhtus nii, et mina kuulen, kes see iniseb seal proovisaalis, taotakse trumme ja inisetakse. Lähen sisse ja vaatan, tüdruk või poiss istub nurgas ja piinab trummi. Küsin: «Mis sa teed siin?» — «Kas te siis ei näe?» — «Ei noh, ma umbes aiman, aga siiski, mis sa teed?» Üks ütles niimoodi: «Ma mediteerin praegu.» Teine ütles: «Ma teen hääletrenni.» — «Aah, aga räägi, mismoodi sa seda teed?» — «Ma viin ennast rütmiga praegu elementi ja siis hakkab mul hääleorgan tööle.» — «Sul ei tööta ju hääleorgan, hääle on krampis, istud siin kõveras ja inised.» Selle peale paneb ta trummi ära, et ahsoo, aga mis ma siis tegema pean? Asi on selles, et tal ei tulegi miskit välja, temaga oleks vaja rohkem töötada. On üks-kaks inimest, ütleme 20st, kes kohe järele tulevad. Ülejäänute puhul on vaja hoopis suuremat jõupingutust, visa hooldust. Mehed unustavad ära, et peale algimpulsi, peale tarkade juttude rääkimise on vaja püsivust, et viia noori inimesi tõsiselt "kaasa, õigel tasemel, õiges orientatsioonis. Mul oli meie stuudioga kurb kogemus. Ükskord pidin istuli kukkuma, kui kogemata kuulsin, mis üks meie student rääkis . . . Tal oli ülikoolis oma ring või trupp või mis — sa püha müristus, kogu me jutt oli pööratud pea peale, kõik, mis oli olnud ilusate algkäikudega, kõlas tagurpidi. Ta polnud lihtsalt midagi mõistnud.

Aga milles siis sellisel juhul ikkagi viga on? Ebajärjekindlus seletamisel või vähene huvi noorte individuaalse vastuvõtu vastu?

Ei, vähe mängisid, nii proovisaalis kui laval. Sellepärast oli minu meelest hea, et nüüd 13. lend varakult ja palju teatrit tegi. Tegelikult tulebki õppimise ajal palju mängida. Mitte heietada, mitte teoretiseerida. Ei, seda kahtlemata ka, aga see peab olema kogu aeg tihedas seoses praktikaga, et inimesed ise saaksid oma mängumehhanismi kätte leida. Ja küsimustik, mida seletada, mille üle arutleda, peaks õieti tulema sealtpoolt — õppijate poolt. Juhendaja peab ka muidugi nende mõtlemist arendama, aga kui küsimused tulevad noortelt, siis on selge, 8 milles on probleemid, mis töötab, mis ei, kas on mingi oma, läbitunne-

tatud vastega tegemist või ei ole. Jälgin praegu, kuidas tudengid töötavad. Vaatamata lubadustele ja põhimõttele, et me ei õpeta neile teatrikoolis mingeid vigureid, püütakse neile ometi kätte anda mingit kunstifiltrit. See on täiesti loomulik, elukutselisel kunstnikul on seda vaja, see on ta tunnus. Ainult ma arvan, et see tekiks hiljem inimese töötades iseenesest. Kahjuks seda, mida nad tegelikult oskavad ja tahavad, ei mõista nad ise respektierida (mis on ka tõenäoliselt loomulik) ega suuda seda neile õigel ajal kätte näidata ka seesama teatrikool. Õigem oleks — see on vana tõde, midagi uut siin ei ole — tugineda sellele, mida inimene ise tahab ja oskab. Eksamidpabinas kaob ära see, mida neile on püütud külge harjutada, ja joonistub välja see, mida nad ise valdavad ja mis on neis peidus. Ja pärast öeldakse neile, et teie ohte liiga sentimentaalne, teie olite liiga teatraalne, pateetiline. Aga tegelikult nad ongi niisugused, sentimentaalsed, pateetilised, naiivsed jne. Alles pubeka east välja tulnud ja väga tugeva psüühilise kaitsekilbiga, sees on aga seesama pilt. Just sellega tuleks töötada, edasi arendada, et ta ennast leiaks. Jälle — iseenese tundmaõppimise tee. Ja ses mõttes on tegelik mängimine väga õpetlik, õpetlikum kui teoretiseerimine. Ühesõnaga, nad töötavad nagu naivistid: nii nagu näeb, nii paneb kohe kehtima. Ja alles hiljem tuleb kunstifiltri ette: et see oleks esteetiliselt vastuvõetav, et oleks väljendusriikas, ökonoomne, õiges stiilis.

Kuidas Panso sinu arvates näitlejat käivitas? Või õpilast — sina töötasid temaga õpilase seisuses?

Panso töötas minu meelest intuiitiivselt, kuigi armastas rääkida: «mõtlev näitleja», «mõtteteadur». Ta rääkis proovis tohutult, abstraheris ka, aga see oli seda liiki abstraherimine, mida kandis eelkõige ikka võimas tajuvõime või intuitsioon, mitte teooria, mida ta uskus end järgivat. IV kursusel algasid «Romulus Suure» proovid tavaliselt 15-minutilise manitsemise või teoreetilise kõnega, siis tehti paus ja seejärel läks töö, hästi klappiv töö lahti. Proovi ajal ei puudutanud Panso sõnagagi seda, millest oli juttu esimesel viieteistkümnel minutil. Oli üks niisugune tund, kus oli vähe rahvast, pool kursust, ja võtsime ühte stseeni läbi. Panso räägib ja räägib, räägib ja räägib. Mootor töötas tal võimsalt: ilusti, toredasti rääkis — stseeni seletas. Mina mängisin Romulust, istusin laval, algul püüdsin kaasa mõelda. Aga siis — siis ütlesin, et, jah, sm Panso, see kõik on väga tore jutt, ma olen ka näidendi läbi lugenud ja oskan umbes sedasama niisama soravalt jutustada, aga see ei aita mind mitte karvavõrdki. Teised hakkasid mind maha vaigistama, sest kartsid, et kui ta nüüd vihastab, siis ... Ja ma ise ehmatasin ka ära, et mis ma nüüd jälle kokku rääkisin. Tekkis juba vaikus ... ja siis tuli ta lavale: «Kuidas te siis aru ei saa, see on ju väga lihtne.» Võttis tooli, tegi ühe väga iseloomuliku žesti, ühesõnaga, hakkas mängima ... istus sinna maha. Ja korraga mul plahvatas, mis ta tahab. Aga ta ise oli rääkinud risti vastu sellele, mis ta tahtis, ja mina punnitasin oma ajusid mõtlemisega. Mul plahvatas tema liigutuse pealt, see oli väga iseloomulik. Ma pistsin karjuma, et käes! Kohe teen ära! Tema: «Mis teil käes on, ma pole rääkima hakanudki ... Noh, hea küll, näidake siis.» Läksime poistega lava taha ja, davai, teeme ära. Ja jäigi nii, stseen jooksis lõpuni välja. Need olid muidu pikad proovid, neljatunnised, sel päeval me olime alles kaks tundi teinud ja pidime veel kaks tegema. Mängisime stseeni plaksti ära, istusime maha, siis Panso mõtles, mõtles ja ütles: «Lõpetame täna ära, läheme laiali.» Mina mõtlesin pärast, et oli see koht nüüd jama või mis. Aga tõepoolest tuli välja, sellisena see stseen paika jäigi. Ja pärast me ei rääkinud sellest enam. Hiljem, kui ma juba Tartus olin, ja pärast tema esimest infarkti teda Piritallu vaatamas käisin, jalutasime seal ringi. See on ka ainus kord, kus ma teda inimese moodi rääkimas kuulsin (ja ise püüdsin ka mitte kogu aeg teoretiseerida, vaid väheke inimlikumalt rääkida), ajasime juttu oma kolm tundi. Siis ta oli üleni valge, valgete juustega, ja ise nii vaikne. Ma rääkisin, kuidas meil Tartus proovid käivad, tema ütles, et see on kõik väga õige, seal ei ole üldse midagi valesti, nii et sama asi, aga kuskilt teise kandi pealt. Ise ta jutustas sellest, kuidas ta proovi minnes nii hirmsasti pabistab, et käed värisevad, ja kuidas alles proovis hakkab asi lahenema. 9

Tol jalutuskäigul tuli ta «Romuluse» juurde tagasi ja küsis: «Mäletate, üks niisugune proov oli?» Ja siis ta ütles, et ta oh ikka mitu nädalat mõelnud selle üle, mis seal proovis tegelikult toimus. Tõepoolest, stseen läks käima, ta ei jõudnud veel uuesti seletadagi: mis seal ikka toimus? Vaat nii on andekatel inimestel — ta suutis oma väljaarendatud süsteemis veel kord ümber mõelda. Ta tunnistas, et ei julgenud mulle tookord öelda, kuid oli lõpuks taibanud, et kogu jutt oli olnud kõik vale, «töötas» ainult seesama üks liigutus.

Minu mulje on küll selline, et Pansol ei läinud teooria ja praktika alati kokku. Nagu Kaalep ükskord ütles, et vaatamata oma kandidaadija doktoritöödele tegi Panso siiski väga häid lavastusi. Aga ma rõhutan veel kord, et nii saan mina asjast aru, teised võivad muud väita.

Sulle ei sobi pikad jutud proovides? On see üldreegel?

Ei, proovide algul räägitakse ju igas teatris kogu lugu läbi, nii on selle töö tehnoloogia. Ja rääkides inimene sama hästi kui juba mängib, need on ka omamoodi etüüdid. Jutustatakse juurde igasuguseid elujuhtumeid, analoogiaid, niiviisi mängitakse algul, jutuga pooleks, eks ole. Mitte ei analüüsita, kui rangelt järele mõelda — kuigi seda sõna on teatris selle tegevuse kohta kombeks kasutada, — vaid kujutletakse, fantaseeritakse. Ird, selle asemel, et teoreetilist konstruktsiooni luua, andis selle edasi oma eluloo jutustamise, analoogiliste elujuhtumitega. Irdi puhul on ju kogu aeg räägitud, et Ird tambib ette. Ei, ta ei näidanud ette, vaid seletas nii, et ise mängis kaasa. Ta ei nõudnud matkimist. Mina sain küll aru, mis ta tahtis. Juba see, milline oli tema psühholoogiline žest, kuidas terve tema «kere» oli rääkimise ajal tegevuses — sellest võis palju välja lugeda. Ta oli teinekord nina all, ei lasknud näitlejal mängidagi, mind see siiski eriti ei seganud. Ta ise oli lihtsalt nii hasardis. Teksti hakkas ta ette taguma siis, kui ta tajus, et viltu läheb. Ta ei viitsinud mitu korda rääkida, läks raevu. Muidugi juhtus mõnikord, et ta läks hüsteeriasse: «Kas sa ei saa aru, kurat, nii tuleb öelda!» Ta ei jaksanud jälgida rolli aeglast kasvamist, tal ei olnud seda rahu. Ma üldse imestan . . . lavastaja peaks olema üks külma kõhuga inimene, sest kui näitleja hakkab lahtiselt mängima, siis on täiesti loomulik, et sealt tuleb esialgu nii palju lollusi. Selle peab kõik välja kannatama, see on paratamatu. Lolluse sees tuleb ette igasugu ilusaid asju. Kui näitleja hakkab ennast kontrollima, ei tule mängimisest midagi välja. Mina olin sellega hulk aega hädas, ma ei julgenud lollusi tulema lasta, kontrollimehhanism töötab kogu aeg nii raskelt peal, et ma ei hakanudki mängima. Alles siis, kui aru sain, et targa inimese hoiak tuleb saata puu taha, hakkas midagi vahel välगतama.

Kui kaua lahtiminek aega võttis? Teatrikooli lõpetasid sa 1970. aastal.

Koolis muide räägiti meile, et näitlejaks saad alles siis, kui oled kümme aastat teatris ära olnud. Mina respektueerisin küll seda juttu, mõeldes, et see on räägitud kahtlemata selleks, et me nina püsti ei ajaks. Aga ma ei taibanud siis ikkagi selle väite sisu. Tegelikult ongi 10—12 aastat optimaalne aeg, enne ei jõua kuidagi oma loomuliku tõe ja oskuste äratundmiseni. See kehtib üldse inimese, mitte ainult näitleja kohta. Näitlejal on aga sellele äratundmisele väljund, tal kajastub see mängus. Ja ilus on vaadata, kui näitleja teab, mis ta laval teeb, kui ta hakkab tajuma ja arvesse võtma seda, mis ta sees on, seda, milleks ta on maailma loodud — kui ta enam ei häbene seda. Tõsi, jah, mõni näitleja varjab või ei tea seda surmatunnini, aga mõni tabab ära, mida ta tegelikult oskab. Seda ei ole palju, aga kui inimene seda vähest respektueerib, siis ta võib elus suuri asju teha. Paljudel inimestel ei jõuagi tegelik mina päralt, mõnel jõuab aasta või pool enne lõppu, peaaegu kõigil jõudvat ta teadvustuda enne surma.

Näitlejana said teeotsa kätte, kas inimesena on see probleemistik sulle aktuaalne ka praegu?

See on põhiline, maailmapildi küsimus. Täiesti kummaline tunne on, kui õhtul vaatad üles taevasse ja hakkad ennast sisse mõtlema: on maakera, on meie tähesüsteem, on galaktika, on metagalaktika ja edasi, edasi, edasi . . . Ja kõik see eksisteerib millegi suhtes — meie suhtes, minu suhtes, maakera suhtes, päikesesüsteemi suhtes; ta on suhtesta-

tav. Aga nüüd, lähtudes ükskõik mis teooriast, kas me oleme plahvatav, paisuv universum või kokkutõmbuv universum aga kui mõelda, mis on ikkagi selle kõige taga (või kõige ees), mis on seal, kus ei ole mingit suhet? Vaat seda ei suuda inimene ette kujutada, niisama nagu ta ei suuda endale ette kujutada, et teda ei ole. Aga vahetevahel, kuidas öelda, ma tajun seda. Ja see taju on üks kaunis pöörane tunne. Mis see on, kus ei ole mitte midagi? Ja mõtle: Vaim (ükskõik, kuidas teda nimetada) pani käima arengumehhanismi, tähendab, pani käima maailma, mille ülesandeks on areneda, ja esitas samas küsimuse: MIKS? Ja inimese põhiülesanne ja vajadus on aru saada, kes ta on, milleks ta elab. Vajadus aru saada iseendast on sarnane vajadusega aru saada kogu universumist. Struktuurilt on need sarnased asjad, ainult suurusjärgud on erinevad.

Inimese põhitung maailma suhtes — et suudaks lõpuni tajuda iseennast, tajuda universumit. Ja see ongi inimese põhitegevus. Elamine ongi inimese põhitegevus. Mitte äraelamine. Elada ja küsida: miks? Kui teadvuse osa on 1/5—1/10 ajumahust, siis inimese arengu potentsiaal ongi teadvuse osa laiendamine alateadvuse aladele — et sõnastada arusaamatuid asju. Ja kui midagi on sõnastatud, kui midagi on teadvustatud, siis on see juba teadvuse üks osa. Teadvustamisega tegeleb teadus oma vahenditega, kausaalselt: põhjus — tagajärg, põhjus — tagajärg! Ja kunst — oma vahenditega, kujundite kaudu: tõlkida ebamäärane taju kujundite keelde. Ja lõpuks kolmas tunnetuse tee, see on natuke «imedega» seotud, nii neid juhtumeid nime-tatakse: juhtumid, kus võetakse looduslikust infopangast informatsioon vastu, see jookseb alateadvusest teadvusesse ja sõnastatakse vastavalt oma maailmatajule, arusaamisele maailmast. Need on need inimesed, kellel on side infopangaga tihedam — šamaanid, nõiad, nn sensitiivid.

Agaku keegi lõikaks su jutusse praegu sisse ja ütleks — ma provotseerin praegu meelega —, et sa filosoferid universumit ja inimesest — mis ja milleks, tähendab sina, Tõnu Tepandi, oled aru saanud, et oled siia ilma loodud eesti rahva meelelahutamiseks? Nende mõtete saatel tulid sa teatrist ära ja hakkasid tegelema «Aaraga».

Ei, ei. Ma tegelen sellega, sest praegu on nii vaja. Võib-olla ei ole huumoriühendus minule see kõige õigem koht, aga võib ka olla, et päris õiget kohta ei olegi. See olukord, see mäng tuleb alles ise luua. Vohh! Seda lauset sa ootasidki? Sinuga on hea rääkida, sa tajud asja täpselt, kusjuures küsid näilisel rumalaid küsimusi, et suunata juttu õigemal sõnastuse poole. Just, just, see mäng, see struktuur, kus sa saad vabalt töötada, tuleb endale ise luua. Ja see sõltub sust enesest, kui mootor töötab, ja harjutad end asju lõpuni mõtlema. Me saame oma sõltumatuse ainult ise luua, seda ei ole kellegi käest küsida. See tees laieneb muidugi tervele rahvusele. Ja intelligents peab mõtlema rahvuse tulevikule, rahvuse kultuuripotentsiaalile. See on mu nn haridusprogramm.

Isiklik?

Isiklik jah, kuid «Aara» abiga tahaksin ta ellu viia — et koolidesse läheksid professionaalsed kultuuriinimesed. Mis mõttes? Muidugu on kultuur laiem mõiste, haridus käib ka selle alla. Aga õpetajatel on ikka tõesti tohutu koormus, midagi ei ole teha. Koolis on küll palju entusiaste, aga aega jääb neil laste jaoks vähe. Peale selle on lastel vaja suhelda, rääkida (laste all mõtlen ma kõiki kuni lõpuklassideni välja) inimesega, kes on kooli reeglitest vaba. Ühesõnaga, inimesega väljastpoolt. Ja kunstiinimene oleks selles mõttes vajalik või soodsam variant, et temal on maailmanägemine natuke teistsugune. Oleks vaja mitte spetsialiseeritud teatriklassi või kinoklassi, vaid kultuuriklassi, ja igasse kooli. Ükskõik, mis selle väljund on — näitering või sõnakunstiring või mingi huviring: kultuurilugu, muinsuskaitse, folkloor... Tähtis on, et need lapsukesed leiaksid, et on olemas veel tegevussfäärid, huvi- ja erialad, millest nad seni suuremat ei teadnud või ei osanud nendega kontakti saada, kuid need inimesed aitaksid nad järje peale, juhataksid vajaliku kirjanduse, konkreetsete kontsertide, loengute või inimeste juurde. Näiteks selgus, et näitering näiteringiks, ühte poissi, kes seal käib, ei huvitagi kuigi palju näitering, teda huvitab hoopis jaapani keel ja jaapani 11

kultuur, ning mina viisin ta erialainimesega kokku. Nii võiks laste huvi-
dele leida toetajaid või juhendajaid, too järgmine siis juba koolitab
teda edasi. «Aara» abiga tahaksime kultuuri aluspinna hästi avaraks
teha. Mitte nii, et inimene lõpetab keskkooli ära, heal juhul astub kuskile
kõrgkooli ja hakkab otsast peale. Muidugi, mõned satuvad kohe kesk-
koolis tihedasse seosesse kultuurisfääriga, aga eesmärk on see, et üldis-
elt, kõigi laste puhul tuua see algpunkt, sihipärasema suhtlemise algus
kultuuriga ettepoole ja seeläbi eesti kultuuri aluspinda natuke laiendada.

Ja milles see «Aara» abi siin?

Aa, «Aara» abi on väga vajalik. Professionaalsel kultuuriinimesel
peab lihtsalt olema vaba aega minna kusagile keskkooli. Ta on kogu
aeg rakkes ja peabki rakkes olema — ka sellepärast, et oma armetule
põhipalgale mitmel pool lisa teenida. Jälle seesama õnnetu maagiline
«raha». Ja nüüd me tahaksime «Aara» rahakulutamise sektori kaudu jõuda
sinnamaale, et kooli toetada. Et moodustuks arvestatav palk, sest kui üks
hea vaim ja vaimusega kunstnikumene hakkab koolis lastega mässama,
jääb tal tingimata mingi «rahaots» tegemata ja see tuleb kompenseerida.

Kunagi Mati Uut rääkis aina oma unelmast, et tema tahab minna kooli ja proovida olla eesti keele õpetaja ...

Jah. Ja Kaalep oligi ju päriselt, Elva koolis. Tuli ära siis, kui läks
riidu tüdrukute pikkade pükste pärast: kas võivad tüdrukud kanda koolis
pikki pükse või ei. Direktor leidis, et ei või. Kaalep arvas, et see moraali
ja nõukogude korda ei ohusta. Nojah, aga ma ei usu, et väljapääs oleks
selles, kui sellised inimesed hakkaksid päris õpetajaks, st programmeid
alusel päevast päeva tunde andma. Just nimelt see oleks vahva, kui me
saaks koolielu muuta laiemaks kui kooliõpetus, mis on iseenesest
vajalik ja kindlatel alustel asi. Koolielu tuleks teha huvitavaks ja elusaks.
Ja nagu loovad inimesed on võtnud ette praegu paljudel hädavajalikel
asjadel silm peal hoida, nii on nüüd minu arvates viimane aeg tulla
appi uue põlvkonna väärtusorientatsiooni kujundamisel.

Mis seab olemast alati ja ainult sa ise?

Vähemalt näitlejaameti puhul käib vist surmatunnini kaasas üks häda:
publicity-vajadus. Kui saaks sellest jagu, siis ma läheksin Hiiumaale ja
hakkaksin talu pidama. Ma oskaksin seda tööd teha küll. Aga olen
taibanud, et me läheksime Hiiumaale, hakkaksin tööga pihta ja siis,
kolme kuu pärast (pole nii palju vajagi!) loen lehtedest, mida teised
kõik teatris teevad, ja ma lähen kadedusest siniseks. Kusjuures ma ise
teen ka vahvat ja vajalikku asja, aga, vaat, pole avalikku tunnustust.

Aga on see siis ainult *publicity-vajadus*? Pigem teatriprotsessis sees olemise vajadus, see töö ise pakub huvi ja naudingut?

Jah, loomulikult. Mulle meeldib mängida, mulle meeldib proovis teisi
jälgida, teisi mängima aidata, mulle meeldib arutada, mis näitemängus
toimub, ja mulle meeldib jälgida ka seda, mis selles näitlejas toimub
ning mis minus endas toimub, kuidas kogu see värk käivitub ja töötab.
Ma hakkan alati vaimustusest kiljuma, kui ma midagi head näen, head
rolli või tervet näitemängu. Kadedus ei jõua pärale, enne käib kohe
vaimustus üle. See on maru, kuidas andekate lavastuste puhul hakkavad
mitmed asjad korruga jooksmas, kuidas nad sõlmuvad, vahelduvad —
terve looduse struktuur läheb korruga käima. Näitleja puhul ka. See
ongi andeka inimese mõjuväli. Jaa, kõik see on nii, sul on õigus. Aga
kogu see tegevus ja rõõm tegemisest on ometi seotud ka tunnustuse
vajaduse ja avaliku tähelepanuga — oled nagu mingi kokott. Tõenäo-
liselt on inimene kohe niimoodi ehitatud, et vastu tahad ka midagi.

Mis sellega siis ikka võidelda? Küllap see on loominguvajaduse loomulik kaas- nähtus.

Jah. Tartu perioodil ma kogu aeg tegin midagi ja *publicity* oli ise-
enesest olemas. Möödunud talvel ma taipasin: nüüd ma ei ole mitu aastat
midagi mõistlikku teinud, on ainult teadmine oma võimetest (võimalus-
test) ja mälestus Tartu *publicity*'st. See kriibibki. Aga selle eest ei saa
enam midagi nõuda. Tartu ajast tuleb jätta ainult võrdlus teatritege-
misest, tööst endast. Tuleb midagi korralikult valmis teha ja see ongi
tõestus. Loomulik eeldus mõelda avalikust resonantsist.

Oot-oot, kuidas siis nii, et sa Noorsoos midagi mõistlikku ei teinud? Minu meelest hakkas sinult ridamisi ilusaid rolle tulema ning normaalne näitleja-elu ja näitlejakarjäär hakkas pärast vahepealset segast elujärku just uuesti laabuma?

Jah, aga ma kogu aeg tundsin, et teen midagi valesti. Möödunud talvel hakkas see mind kõvasti vaevama, elad kogu aeg mingi pideva süümekaga. Teatrisse tulles pidin ma ennast välja lülitama kõigest sellest, millega mu mõte muidu tegeles, vajalik oli ümberhäälestumine teatrisesele kremlile, suhtlemisel pidid ikka oma koefitsiendi vahele lööma, et sind valesti ei mõistetak. Intelligentse inimesena teatavasti kohandad ennast, aga see on ohtlik asi, kohaned ja kohaned, niikaua kui oledki kohanenud. Inimene on niimoodi ehitatud, et kui talt midagi ei nõuta, siis sealt ei tule ka midagi. Ja inimene ise ei ole naljalt võimeline iseendalt pingutust nõudma. Võib ajada ennast jooksma, võib sundida ennast mõtlema, aga alles mingi suluseis paneb vaimu jälle nii liikuma, et hakkab tulema uusi ideid. Organism on ülimalt laisk, mitte selles mõttes, et ei viitsi, vaid et niipea, kui tal ei ole vaja end pingutada, ta jääbki tasaseks, rahuneb tasapisi maha. Ka kõige andekam inimene sureb niiviisi ära, talent sureb välja. Näiteks see, et teha rolle vanast rasvast on kõige puhtakujulisem ande väljasuretamine, ma tajusin, et olen sinneroos teel. Ilusaid hetki oli muidugi. Ja need olid kõik seotud kolleegide-näitlejatega. Komissarovi juures tehtud «Jutulesoovija» oli päris õpetlik.

Mida huvitavat see «Jutulesoovija» siis pakkuda suutis?

Sain paar ideed juurde seoses ümberkehatumisega. Kraam mängis aseministrit ja ma nägin, kuidas ta intuiitiivselt tabas ära väga olulisi asju. Mina olen neid ministreid ja juhtivaid tegelasi ju näinud küllalt, ka arukaid juhte. Need inimesed on teistsugused. Mitte sellepärast, et nad tahavad olla (need, kes tahavad, on enamasti ohnud), vaid nad on seda paratamatult, sest kogu see infopank ja keerulised seosed, mida nemad teavad — see vajutab inimesele ikka mingi pitseri, st nad ei lava d teistmoodi. Mõtlemisvõimeline ülemus on huvitav nähtus: vastutus, mis mehel peal on, pidev otsustamine, pidev valik, see pole kerge elu. Sellepärast tulebki ülemusi respektierida. Nojah, «Jutulesoovijas» vaatan äkki Kraami, ja ongi, pagan võtaks, ülemus vastas, kusjuures just arukas ülemus. Muide, nii mina saangi sellest ümberkehatumisest aru, minu meelest me kõik kolmekesi, Orro, Kraam ja mina, mängime seal endale päris võõraid inimesi, kuigi oleme samal ajal oma nägu. Aga hea on suhelda, mäng käib. Mul oleks muidu piinlik seda teksti rääkida. Elus, ma ise ei läheks ühegi ülemuse kabinetti sihukese naiivse provokatsiooniga, sest ma pean ülemust ka inimeseks; ma ei hakkaks seal teist inimest plindrisse panema, see on ju näha, mis olukorras kogu see värk on ja kuidas süsteem töötab.

Sa oled sõnastanud oma sotsiaalse programmi laulus, poliitilise deklaratsioonina Toompea loomeliitude pleenumi kõnepuldist. Mida inimene veel peaks tajuma oma avaliku elu apogeena, kui mitte esinemist Toompea lossis oma rahva tribüünina?

Mulle hakkas hirmsasti vastu, kui Gorbatsšov siin käis, see potjomkinlus, mida meil tehti. Nii paha oli olla kogu aeg. Seesama jõuetu tunne, et sinu silmade all valetatakse, käib niisugune farss. Seda võimalust ju ei ole, et läheks räägiks ise ära, kuidas asjad on. Esiteks, ise laisk ja kohmetu, teiseks ei jõuaks ju loomulikult kohale, mõni vasall võtab sul ikka enne kraest kinni. Inimesed tunnevad, et nende õigusi ja õiglustunnet riivatakse, aga otse ei saa keegi õiendada. Oli tahtmine öelda kord otse välja, mis siin enam keerutada. Mõtlesin, et mina võin seda teha, samal ajal kui üks poliitik ei või — ükspuha, mis kaalutlusel, seal on peale oma karjääri hoidmise teisi kaalutlusi veel, mida peab tõepoolest respektierima, mõistma. Mõtlesin, mõtlesin ja leidsin, et mida ma ka räägiks, ikka tuleb kokku üks virisemine. Olin koeraga õhtul väljas, jalutasime natuke ja äkki ma taipasin, et räägi hoopis sellest, mis sa tegelikult tahad, mitte sellest, mis ja kus on valesti, just mida sa tahad, mis oleks loomulik, endastmõistetav. Värskes õhus niimoodi plahvatas, siis jooksin üles ja panin kohe paberile. Nii ta tuligi — elementaarne loetelu.

See «Ma tahan, ma nõuan .. »?

Ja-jah. Nende plahvatuslike ideedega on nii, et nad tulevad äkki, nii selgelt ja nii lihtsalt, et tekib kahtlus, kas seal ikka on midagi või on nad lihtsalt totrad ja lapsikud. Siis peab sõprade peal ideed üle kontrollima. Näitasin teksti Allikule, Allik luges läbi, ei öelnud algul midagi, vaid võttis oma portfelligist välja paar paberit ja andis mulle, et näe loe. Vaatasin paberitesse — tohoh, umbes sama jutt käib, ainult teises sõnastuses. . . Need olid siis Toompea pleenumi lõppdokumentide projektid, Allik oli ju üks pleenumi genereerijatest ja ühtlasi «staabi-ülem». Näitasin oma teksti veel Paul-Eerikule ka, et vaata, kas siin on midagi kohendada — paar rida tõstsime siia-sinna. Tema andis ka õnnistuse, et las läheb. Muide, ma olen pärast selle deklaratsiooniga natuke hädas olnud: on kutsutud esinema, et tule laula seda meile ka. Aga ta ei ole laul, tal puudub omaette väärtus. Ta töötab puhtalt kontekstis. Ta on sõnavõtt selle poliitilise situatsiooni, selle kogunemise, selle päeva jaoks. Muidu, hiljem on ta lihtsalt üks õnes hõiskamine.

Paljudele su põlvkonnakaaslastele tõi see pretsedenditu laulmine valitsusresidendis kohe meelde su laulud ja kõned Tartu raekoja ees 1969. aasta üliõpilaspäevadel ...

Jah, meil oli tookord hea kontakt Tartu ülikooli seltskonnaga, aktiiviga, või kuidas seda nimetada: Jaak Allik, Peeter Vihalemm, Sirje Endre, Marju Lauristin, Laur Karu, Rein Tenson ja kogu «Rajaca» punt — Pärna Priit, Vaik, Laanetu, Zilmer, Kase Jüri ja Kotta Ilmar. Ja kutsuti siis meid, lavakaid ka üliõpilaspäevadele — Malle Pärn, Väino Uibo, Kaarel Kilvet ja mina. 1968-ndal peeti ka, aga 1969 oli vist see minu «poliitilise elu» kõrgpunkt. Ülikooli klubis tegime Toomingaga kahekesi moodsat luuleprogrammi, õhtul oli Raekoja platsil miiting. Veoauto kastist peeti kõnesid ja lauldi, ümberingi seisis tõrvikutega vahvammass, rongkäik läks sealt edasi mööda linna. «Rajacas» laulis. Minul oli kõne enne noorte poliitikutega läbi arutatud, et oleks igalt poolt kaitstud ja kaitstav kõne, sest eks ta piiri peal oli niikuinii oma radikaalsusega — see oli aeg, kus pidi ikka väga ettevaatlikult rääkima. Ma läksin seal puldis aga nii hoogu, et unustasin kõik kavalad käigud ja läbimõeldud stsenaariumi ära. Ma kasutasin seda nippi, et no mis te siin passite ja ilutsete, et oli aeg, kus tugitoolid muudeti barrikaadideks, nüüd on nad jälle tugitoolideks tagasi tõstetud, ja liiga kaua juba, et vaja tugitoolidest uuesti barrikaadid teha . . . Laulsin ka veel takkapeale ideoloogiliselt valesti. Kui maha tulin, siis üks funktsionäär ütles: «See mees saab küll viis aastat.» Platsi peal pildistasid väga avalikult ja häbemamatult julgeolekupoisid. Üks mees ronis kohe kõigile järjest nina alla. Ma küsisin sellelt sellilt, milleks ta pildistab. Tema irvitas ülbelt: noh, eks ikka kartoteegi jaoks. Mul kihvatas, võtsin talt selle aparadi ja virutasin vastu seina. Sell oli näost valge ja kiristas hambaid, kusjuures me mõlemad teadsime, et ta ei saa sel hetkel midagi teha: julgeolekuteenistus peab ju salaja töötama, tema aga laiutas ja ülbites, tema oleks tõenäoliselt pidanud kuskilt nurga tagant pika toruga pildistama, mitte tolknema seal keset platsi ja kuulutama oma kartoteeki. Aga noh, ametkond nii enesekindel, et tühja kah, ega midagi ei juhtu. Kui ta sel hetkel oleks mulle seal kallale tulnud, oleks olnud kohe selline juhtum, et julgeolek tungis üliõpilaspäevade korraldusse sisse. Ma olin ka heas vormis, ei ärritunud . . . Mees sisises midagi pärast pingsat pausi, haaras oma aparadi ja kadus. Pahandused ja väljakutsed vestlustele muidugi tulemata ei jäänud. Üliõpilaspäevadele ja tõrvikutele pandi käpp peale. Sõbrad olid sunnitud mind kaitsma ja ma tõin neile palju sekeldusi kaela. Aga ma ütlesin ülekuulamisel või vestlusel ka, et mina ei saa sinna midagi parata, suguvõsa on juhtunud niisugune revolutsiooniline . . .

Ja kuidas sa ennast tunnend tänases, 1989. aasta ühiskondlikus kliimas?

Kuule, ma ei tahagi vist sellest rääkida. Nüüd käib see üleüldine «avastamine» ja tohtu paljastamine, mulle käib see vahel närvidele. Ma tean neid asju ammuast ajast. Juba oma suguvõsast, kas või küüditamise ohvritest on mul informatsiooni küllalt palju, see rebib nii hirmsasti, et ma peidan ennast selle eest. Teiselt poolt, minu lapsepõlves

oli niimoodi, et isa-ema mõlemad puutusid kokku selle pagana poliitika ja pidevalt olid kodus vaidlused. Ma mäletan, kui 1956. aastal olid rasked jutud Ungari sündmuste üle. Me vennaga olime kogu aeg nende juures, meil oli terminoloogia ja info maast-madalast käes. Kahtlemata me olime vastuvõtlikud lapsed, see kõik ladestus meisse endastmõistetavalt ja õige, humaanne suhtumine tekkis ka endastmõistetavalt. Tekkis isiklikult, individuaalselt ja kaunis ammu. Ning muidugi mitte ainuüksi minul. Nüüd on mul aeg-ajalt piinlik mõnede inimeste, mõnede kirjutajate ja kõnelejate pärast. See kõik on õige, peab hinnanguid andma, peab lahti rääkima, poliitilisi struktuure seletama. Aga ega kõike saa ka olude ja ühiskondlike mehhanismide prisma läbi vaadata. Sedaviisi irvitatakse ka oma lapsepõlve üle ja kaudselt ka vanemate, kõigi õpetajate üle, Nagu poleks neil aegadel olnud muid inimsuhteid ega ühtki inimlikku autoriteeti üldse olemas. Ei, karjavaim, kurat ma ütlen, see siiski on karjavaim, mis meil praegu nii hoos on. Kahju küll. Aga ju see peab nii olema.

Mis päevaprobleemi kallal sina viimasel ajal pead murrad?

Kõik aina räägivad ümberringi: venelased ja venelased. . . Ise ka räägin! Vastandumine, vihkamine, arusaamatused. Aga samal ajal tajun, et midagi ei klapi. Ja siis ma mõtlesin enda jaoks ühe asja selgeks: meie riigis, siin Eestis, ei tohi segamini ajada riigi tasandit ja inimlikku tasandit. Kui sa elad süsteemis, mis on muutnud venelase meie rahva hävitaja sünonüümiks ja sa oled selles süsteemis üks Eestimaa juhtidest, siis oma rahva päästmise nimel pead sa suhtuma venelastesse nii nagu tarvis, siis on venelane meile just see, kelleks süsteem ta meie suhtes on muutnud. Inimlikke suhteid säilitad eraelus. Säilitavad need, kellel ei ole Eesti riigijuhi kohustusi. Näiteks mina, näiteks mu poeg Tõnn, näiteks sina. Meil ei ole vaja neid vihata. Aga selge hoiak peab olema sellel mehel, kes riiki juhib või kelle otsused mingilgi alal puudutavad riiklikku tasandit. Saad aru, kaks tasandit on, ja ma ei arva, et me peame oma lapsi õpetama igapäevases elus venelasi vihkama. Minu poisid on huvitaval kombel selle vaatevinkli vastu võtnud. Tõnn just eile rääkis (14-aastane, tal on see raskem osa pubekajast möödas, kus ta kõiki valimatult pikalt saatis), rääkis jah, et neil on väga maru vene keele õpetaja, tähendab kogu selle loomuliku, ma rõhutan, loomuliku protesti kõrvale, mida toidab ka praegune ühiskondlik kliima, on säilinud siiski mingi inimlik hoiak. Ja noorem, Teppo, räägib — neil on kaks kooli, vene kool ja eesti kool kõrvuti, ja nende folgiansambel pidi vene kooli esinema minema. Hommikul virises, et venkid ja nii, ei taha minna. Tuleb pärast tagasi: «Iss, vaata,» annab mingi kaardi ja seal seisab selges eesti keeles koolipoisi käekirjaga niimoodi: «Kallis sõber! Häid jõulupühi sulle! Head uut aastat sulle! Sergei.» Ma küsisin siis, et kuidas läks. Poiss ütleb: Ei, täitsa ilusti, eesti lipp oli ja laulsid seal kõik eesti keeles. Rääkisime juttu ka, aru said kõik. Päris maru oli.» Ühesõnaga, minu moraal on: me peame jääma inimesteks kõige selle neetud jandi juures. Ei saa nagu lambakari: enne ei olnud lubatud neist asjust rääkida, nüüd kõik jälle kooris sõimavad. Tuleb saata pörgusse need lubajad ja keelajad ja jääda igas olukorras inimeseks. Tuleb olla ise.

Kuidas suhtuda näiteks uute aegade valgusel Irdi? On olnud juba esimesi torkeid, pole võimatud lajatavad hoobidki. Koloriitne isiksus, aga patte ka hinge peal. Mis sina arvad?

Ja ongi, kahtlemata on, isegi suuri patte, ta on neist mulle ise rääkinud. See on kahe otsaga asi. Ühelt poolt peabki nii tegema, vanade talade pihta hoope jagama. Sest ühiskonnas on ju teatavasti tööjaotus: noored peavadki paljastama, õiendama ja kõiki seniseid autoriteete kolikambriisse heitma. See peab nii olema, sest kui nemad hakkavad ka kalkuleerima, «asjaolusid mõistma», siis on ühiskond päris hukas ega parane. Ja meie ülesanne on nüüd omakorda kahesugune. Ühelt poolt põhjendada noorte käitumist, neid poliitilises situatsioonis kaitsta, kui nad lähevad ägedaks — nagu omal ajal meid kaitsti (nagu muide seesama Irdki kaitstes) —, ja teiselt poolt võtta vastu nende informatsioon ja seda ühiselus arvestada. Sest see on see vaba liikuv element,

kes möllab, kes viib meie elu edasi. Seda taluda, seda respektierida on tohtu tähtis ühiskonna tervisele, olgugi need kritiseerijad omakorda naiivselt sirgjoonelised, tihti, jah, viskavad üle, ei taju aja konteksti jne. Kui meie, keskmise põlvkond, hakkaksime noortele pähe taguma, et nad mäراتsevad, teevad liiga, kui meie hakkame neid süüdistama, siis nad saadavad meid kohe pikalt, ja me oleme seejärel võimetud loomulikku tasakaalu kindlustama. Sest tasakaalu timmimine, see on vist tõenäoliselt nüüd meie generatsiooni ülesanne. Noored peavad Irdi süüdistama, Andresenit ja Semperit süüdistama, süüdistama Põldroosi ja Lauterit, kas või kõiki sõjajärgseid tegijaid süüdistama. Aga mina ja sina ei hakka neid süüdistama: me oleme sellele ajale lapsesammukese võrra lähemal ja tajume asju, mida noored üldse tabada ei saa. Näiteks mina ei ole kopika eest kindel, et kui mina oleksin noor täisjõuline inimene pärast sõda Eestis, ja oleksin tahtnud midagi ära teha, kas või midagi päästa, olude kiuste, ja oleksin sattunud kuhugi juhtivale kohale, kus on omad reeglid, oma konventsioon, mida pead arvestama, kui sa tahad midagi üldse teha — sooritada — päästa, jah, ma ei ole kopika eest kindel, et mina ei oleks samamoodi elanud ja valinud. Ja see mõtteoperatsioon ei annagi mulle mingit õigust süüdistada selle aja mehi, kes tegid eesti kultuuri säilitamiseks niigi palju, kui (ja mis kompromisside abil) sel ajal teha sai. Ja tundes veel konkreetset Irdi-iseõppijat, terava maailmatajuga inimest ja sellest oma järelduste tegijat, inimesetundjat, tohtu lugemusega ja päris imestama panevate teadmistega üpris isepäist isiksust — püha müristus, kui vähe me ikka hoolime inimese terviklikust väärtusest. Tänaegi veel!

Sulle on Irdi patud ja iseloomuvead selged. Miks sind siiski häirib, kui temast tehakse nüüd üks täispuuslik?

See on see, et põhiliselt on ta õige mees. Ja õiged mehed sekkuvad alati ja igal pool, tulgu siis mis tuleb. See on nagu üks kolhoosiesimees Setumaal, nimi oli Jukk; siis kui teised panid kas Läände või metsa, siis see mees jäi paigale. Tuli tallegi käsk leida 40 perekonda küüditamiseks. Aga see kant oli ju eriti vaene. Läks tema siis Tartu maakonnakomiteesse, kus sel ajal vist umbes pooled olid julgeolekumehed, ja ütles, et mina neljakümnet ei leia, mina leian ainult kaheksateist ja need ka patuga pooleks. Siis läks koju ja hakkas asju pakkima. Oleks mõni teine mees tema asemel olnud, oleks need 40 kohe kirja pandud. See on, jah, võrdlemisi küüniline arutelu nende 18 pere suhtes, aga ma leian tõesti, et õiged inimesed teevad igas olukorras seda, mis teha annab. Ja loomulikult on neil siis ka oma töökspidamised. Neid tagantjärele kõiki ühe malli järgi süüdistada võtab nagu süüdistajalt ära vastutuse. Moraalne õigus niimoodi isikuliselt süüdistada oleks siis, kui sa praegu oleksid püssiga metsas ja paneksid seal raadio teel neid süüdistusi, ükski kogu selle krempli vastu. Aga kui elad praegu sedasama elu, kõmbid rahulikult ringi ja õiendad, sest praegu on sellised olud, et võib õiendada, siis on see sõitmine olude peal.

Mõnikord on olnud tõesti juba seda tooni kuulda, et kõik need inimesed on kahtlased, keda sel ajal ära ei viidud või maha ei tapetud, et miks nad lasksid seda kõike sündida. Siis, jah, tahaks öelda, et hiljuti viidi sõbrad teil kõrvalt ära Afganistani, miks te lasksite viia ... Mis te teha saite! ?

Just, just, õige näide. Kuigi, teiselt poolt, nimelt noored peavadki vana ühiskonda raputama — sellest veendumusest ei saa ma ka lahti. Kui kõik hakkavad nii arutama, ei jõua me jälle kuhugi. Pinged peavad ühiskonnas jääma, vana tuntud tasakaaluseadus. Maailm ju püsib iga-sugustel vastaspoolustel ja tasakaalukeeltele, ei ole võimalik, et maailm läheks ainult heaks või ainult kurjaks — ta vajuks koost laiali. Juba väikesed tasakaaluhälbed teevad ühiskonnas palju paha. Ja inimene on paraku niimoodi ehitatud, et tehes head, teeb ta ühtlasi ka palju kurja.

Nüüd läks kuidagi väga klassikaliseks see jutlus. ..

Tead, mina hakkasin ükskord hiljuti piibli üle mõtisklema, et miks ta on, kui hakata lugema, nii ühine tuttav kõigile. Ta meenutab ikka väga seda, et need on sõnastatud sammud alateadvuse maastikul. Me

ei oska paljutki ise sõnastada, aga selgub, et piiblis on sõnastatud. See raamat liigub selles sfääris, kus töötab meie kollektiivne alateadvus.

Kuulasin sind ja mõtlesin: huvitav, kes kõik on mõjutanud selle mehe mõtlemist?

Isa-ema-vend-naine-lapsed-koer. Tähtsuse järjekorda on raske seada. Ma olen sedaviisi ehitatud, et mind õpetavad — just nimelt õpetavad, mitte ei mõjuta — kõik, kellega ma olen vähegi olulisemalt suhelnud ... Kaljud näiteks — Orro, Komissarov, Kass... See ei ole kujund, ma võiksin tööpoolest igauhte eraldi nimetada, kellelt ma olen õppinud, Pansot ja Irdi, Hermaküla ja Allikut, Kaalepit ja Vahingut... Ja muidugi kõige suurem õpetaja — seda peab nüüd õigesti mõistma — olen ma iseendale ise.

Selle väite tõestuseks ma jutustan sulle veel ühe loo. Möödunud suvel-sügisel, kui «Aaraga» igavese hoo ja tambiga peale hakkasime, olin ma talveks vegetodüstoonia ja neuroosinähtudega hädas: õlavöö, käed-jalad, aju kah — kõik krampis. Operatiivmälu üldse ei tööta, ei mäleta, mida viis minutit tagasi tegin või kuhu minna tahtsin, töötab ainult programm, tead raudselt, millal esietendus peab välja tulema. Kramp oli juba paar-kolm nädalat peal olnud, mina käin vaevaliselt tööl, ajan asju ja olen iseenda peale marus. Ja siis ma äkki avastasin, et mingitel hetkedel — kui proov läheb suurepäraselt või juhtub mingi hea kõnelus, kui ilus positiivne laeng jookseb sisse — laseb see kramp mu lahti. Aga nagu proov viltu kisub või mingi kehva teate saad, lööb kohe blokaadi peale. Hakkasin rahulikult järele mõtlema: mis on blokeeritud? Aju, õlad, käed, jalad. Tähendab, need, mille abil ma viisin organismi kahe kuuga sellisesse halba olukorda. Ja siis ma avastasin, et me oleme nii fantastiliselt, õieti täiuslikult ehitatud, et see neetud «kere» ise hoolitseb tolle blokaadi eest: ta puhkab seal varjus, paneb krambi peale, siis ei saa teda liialt ekspluateerida. Tekib analoogia ühte tüüpi arvutitega, mille puhul on nii, et kui arvutisse sööta programm, mille alogilisust masin kohe ei taba ja hakkabki arvutama, siis teatud piiril blokeerib masin ennast ära. Lööb punased tuled ette või kuidas mingi masin just seatud on, aga blokeerib ära, et end kaitsta. Nii organismi autonoomne elu õpetabki elama, on vaja teda ainult kuulata. Seda ma pidasingi silmas, kui ütlesin, et kõige suurem õpetaja olen ise.

Üldse, äärmuslikud seisundid tekitavad mingeid äratundmisi. Samast sügisest on mul ühe paberi peal ülestähendus: kui ma vaatan inimese silmadesse, keda ma armastan, siis vaatavad mulle sealt vastu asjad, millel püsib maailm. Vaatab vastu minu teine pool ja vaatab vastu maailm, kus ei ole enam kaitsenalja, on ainult tõesed asjad. Ja kui o n nali, siis analoogiline maailma loomisega — kui nali, siis elamise nali.

Vahendanud REET NEIMAR